

RAPORT DOTYCZĄCY UDZIAŁU SENIORÓW W ŻYCIU PUBLICZNYM WOJEWÓDZTWA MAŁOPOLSKIEGO

Województwo	Małopolska
Liczba mieszkańców (w tysiącach)	3. 337,5
w tym osób starszych: (w wieku poprodukcyjnym: mężczyźni 65 lat i więcej, kobiety 60 lat i więcej)	564,6 178,5
w tym kobiet (w wieku 60 lat i więcej)	386,1

Źródło: Raport z wyników w województwie małopolskim. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, Urząd Statystyczny w Krakowie, 2012, TABL.17 Ludność wg płci, wieku i województw, rok 2011, Polska, stan w dn. 31.XII. GUS

Charakterystyka społeczno-gospodarcza województwa małopolskiego, z uwzględnieniem środowisk osób starszych

Województwo Małopolskie w roku 2011 zamieszkiwało 3 337,5 tys. mieszkańców¹, w 182 gminach tworzących 22 powiaty. Spośród 182 gmin, 14 to gminy miejskie, 122 - gminy wiejskie i 46 stanowią gminy miejsko - wiejskie. Na obszarze województwa znajduje się 59 miast. Województwo Małopolskie, położone na południu Polski, zajmuje powierzchnię 15183 km², co oznacza, że jest 12. pod względem wielkości województwem w kraju. Stolicą województwa jest Kraków (757 tys. mieszkańców, czyli 23% ludności Małopolski) – trzecie co do wielkości miasto Polski².

Jak wynika z opracowanych danych w 2010 r. w małopolskich miastach mieszkało 1 627,8 tys. osób. Wskaźnik urbanizacji ulegał w ostatnich latach stałemu, nieznacznemu obniżeniu, i wynosił w 2010 roku 49%, a jednocześnie był znacznie niższy od średniego dla kraju (61%). Obszary wiejskie w tym samym okresie zamieszkiwało 1 682,3 tys. osób. Dawało to województwu 2. miejsce w kraju po woj. mazowieckim. Liczba ludności wiejskiej w

¹ Źródło: Raport z wyników w województwie małopolskim. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, Urząd Statystyczny w Krakowie, 2012

² Źródło: Strategia Rozwoju Województwa Małopolskiego 2011-2020, str.13

ostatnich latach wzrastała systematycznie, głównie dzięki wysokim migracjom z miast oraz dodatniemu przyrostowi naturalnemu³.

Region charakteryzuje się wysoką gęstością zaludnienia – 218 osób na km². Małopolskę cechuje także wyjątkowo wysoki i wzrastający poziom zaludnienia obszarów wiejskich: gęstość zaludnienia wynosi 122 osoby/km², i od wielu lat wartość ta plasuje Małopolskę na 1. miejscu wśród województw⁴.

Stopa bezrobocia rejestrowanego, obliczana na podstawie danych z powiatowych urzędów pracy (PUP), na koniec 2011 roku wyniosła w Małopolsce 10,5%. Jest to wynik niższy od średniej krajowej o 2 punkty procentowe, a jednocześnie województwo zajęło czwarte miejsce w rankingu województw pod względem wysokości stopy bezrobocia⁵.

W obszarze bezrobocia analiza sytuacji osób starszych obejmuje zazwyczaj wiek tzw. 50+, który postrzegany jest jako pewna umowna granica generująca potrzebę większego wsparcia tej kategorii osób. Osoby powyżej 50. roku życia, zgodnie z ustawą o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy, wskazane są jako osoby w szczególnej sytuacji na rynku pracy. To grupa o najniższym wskaźniku zatrudnienia według BAEL. W 2011 roku odsetek osób bezrobotnych w tej grupie, znajdujących się w rejestrach małopolskich PUP, wzrósł do 18,1% - oznacza to, że niemal co piąty mieszkaniec Małopolski w wieku 50+ pozostawał bez pracy⁶.

Ludność Małopolski, podobnie jak ludność Polski i Europy charakteryzuje wzrastający odsetek osób w wieku poprodukcyjnym przy jednoczesnej malejącej liczbie osób najmłodszych. Pomimo tego że, jak wynika z dostępnych danych, rozwój demograficzny województwa w ostatnich latach przebiegał zdecydowanie korzystniej niż średnio w kraju, a liczba ludności wzrastała systematycznie, na co wpływ miały: dodatni przyrost naturalny i znaczne, dodatnie saldo migracji⁷, także w Małopolsce prognozuje się zmniejszenie liczby ludności oraz systematyczne starzenie się populacji.

³Źródło: *Województwo Małopolskie 2011*, Urząd Marszałkowski Województwa Małopolskiego Kraków 2011, str.30

⁴ *Tamże*

⁵ Źródło: *Ocena zasobów pomocy społecznej województwa małopolskiego*, „Małopolskie Obserwatorium Polityki Społecznej – Etap I”, Kraków 2012

⁶ Źródło: *Rynek Pracy w Małopolsce. Aktywizacja zawodowa i integracja społeczna*, WUP w Krakowie, 2011, str.12

⁷ Źródło: *Województwo Małopolskie 2011*, Urząd Marszałkowski Województwa Małopolskiego, Kraków 2011, str.29

Projekt „Aktywny senior – najlepszy rzecznik swoich społeczności” jest współfinansowany ze środków Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej w ramach Rządowego Programu na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych na lata 2012-2013

Nieco optymizmu wnosi fakt, że przewidywana dynamika tych zmian będzie prawdopodobnie mniejsza, niż w innych województwach. Województwo Małopolskie będzie w 2030 roku „najmłodszym” województwem w Polsce⁸. Jednocześnie, według prognoz demograficznych, struktura wiekowa województwa Małopolskiego będzie ulegała dalszym przeobrażeniom. W roku 2010 w Małopolsce mieszkańcy w wieku poprodukcyjnym (tj. 60 lat i więcej dla kobiet oraz 65 lat i więcej dla mężczyzn) stanowili 16,6% ogółu ludności województwa (tj. 547,3 tys.), natomiast w roku 2030 przewiduje się wzrost liczebności tej grupy wiekowej do 800 tys. osób, co stanowić będzie niemal 24% ludności. Oznacza to, że w 2030 roku już co czwarty mieszkaniec Małopolski będzie miał co najmniej 60 lat⁹.

Konsekwencją wzrostu odsetka osób w wieku poprodukcyjnym będzie znaczący wzrost wskaźnika obciążenia demograficznego (liczonego jako ilość osób w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym). Prognozuje się, że wskaźnik obciążenia demograficznego w Małopolsce wzrośnie z 57 w 2010 roku do 70 w 2030 roku. Spowodowane to będzie głównie prognozowanym wzrostem tego wskaźnika dla wieku poprodukcyjnego: z 26 w roku 2010 do 41 w 2030 r. (przy niemal niezmiennym poziomie współczynnika obciążenia dotyczącym grupy wieku przedprodukcyjnego)¹⁰. Równolegle zwiększeniu ulegnie liczebność najstarszych grup wiekowych w populacji województwa.

Udział mieszkańców Małopolski powyżej 65 roku życia zwiększy się z niecałych 14% w roku 2010 do ponad 21% w roku 2030, a udział mieszkańców najstarszych (80+) - wzrośnie z poziomu 3,4% w roku 2010 do prawie 5,1% w roku 2030.¹¹

W przypadku stolicy regionu – Krakowa – odsetek osób w wieku poprodukcyjnym w ogólnej populacji mieszkańców miasta wynosi niemal 20%. Wobec powyższego Kraków już obecnie jest miastem, które znacznie przekracza próg starości zaawansowanej. Jednocześnie Kraków charakteryzuje jeden z najwyższych wskaźników liczby tzw. sędziwych starców (osób powyżej 80 r.ż.) w przeliczeniu na 1 000 mieszkańców – oznacza to, że bardzo liczna jest grupa seniorów o najniższej sprawności psychofizycznej, wymagająca wzmożonej opieki,

⁸ Źródło: *Wyzwania Małopolski w kontekście starzenia się społeczeństwa. Podejście strategiczne*, Małopolskie Studia Regionalne nr 2-3/19-20/2010, str.15

⁹ Źródło: *Prognoza ludności na lata 2008-2035*, GUS 2009.

¹⁰ Tamże

¹¹ Tamże

Projekt „Aktywny senior – najlepszy rzecznik swoich społeczności” jest współfinansowany ze środków Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej w ramach Rządowego Programu na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych na lata 2012-2013

również ze strony systemu pomocy społecznej. Należy podkreślić także, że w grupie mieszkańców Krakowa w wieku poprodukcyjnym prawie 70% stanowią kobiety¹².

Seniorzy w wymiarze wojewódzkim

Miejsce seniorów w zapisach wojewódzkich strategii, dokumentów planistycznych

Warto podkreślić, że Samorząd Województwa Małopolskiego podejmuje wyraźne działania odpowiadające na wskaźniki demograficzne i potrzeby osób starszych. Należy przy tym pamiętać, że środowisko osób starszych jest bardzo zróżnicowane wewnątrz, choćby pod względem wieku. Mówiąc o seniorach musimy pamiętać bowiem, że są wśród nich osoby, które są jeszcze aktywne zawodowo, osoby, które z racji wieku funkcjonują już poza rynkiem pracy, ale też osoby w wieku podeszłym, które doświadczając trudności zdrowotnych wymagają zaopiekowania. Wobec każdej z tych grup wiekowych lokalna polityka społeczna musi podejmować adekwatne działania.

Przyjęty kierunek polityki społecznej województwa wobec osób starszych koncentruje się na traktowaniu tej grupy mieszkańców jako podmiotu, do którego są kierowane określone działania, unikając postrzegania sytuacji seniorów jako źródła problemu społecznego. Kierunkiem polityki społecznej jest podejmowanie działań komplementarnych na różnych poziomach, przy jednoczesnym zaangażowaniu zarówno sektora publicznego, jak i pozarządowego oraz prywatnego. Celem natomiast jest podtrzymywanie aktywności społecznej i przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu osób starszych i zdefiniowanie polityki społecznej jako tożsamej z polityką interesów osób starszych¹³.

Takie zorientowanie polityki senioralnej Małopolski ma jednocześnie swoje oparcie w tworzonych dokumentach strategicznych. Podstawowym i najważniejszym dokumentem planistycznym Samorządu Województwa Małopolskiego jest „*Strategia Województwa Małopolskiego 2011-2020*” (SRWM). Określa ona obszary, cele i kierunki interwencji polityki rozwoju regionalnego, także z uwzględnieniem wyzwań stawianych przez proces starzenia się społeczeństwa. Ponadto dokument towarzyszący wdrażaniu SRWM pn. „*Plan zarządzania Strategią Województwa Małopolskiego 2011-2020*” przewiduje opracowanie 10 Programów Strategicznych, służących efektywnemu zarządzaniu poszczególnymi politykami

¹² Źródło: *System wsparcia dla osób starszych i chorujących psychicznie z oceny zasobów*, MOPS Kraków, 2011

¹³ por. *Rozmowa z Wiolettą Wilimską, dyrektorem Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej w Krakowie*, <http://www.tvp.pl/krakow/aktywni-50/wywiady>

Projekt „Aktywny senior – najlepszy rzecznik swoich społeczności” jest współfinansowany ze środków Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej w ramach Rządowego Programu na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych na lata 2012-2013

regionalnymi w perspektywie 2020 roku. Ich celem jest szersza interpretacja SRWM i przełożenie jej założeń na bardziej lokalne programy działania. Projekty Programów Strategicznych są aktualnie na ostatnim etapie konsultacji społecznych i debat eksperckich, które pozwolą na opracowanie ich ostatecznych wersji. Prace nad programami służą także przygotowaniu nowego regionalnego programu operacyjnego na lata 2014-2020.

Ważnym dokumentem strategicznym, o unikalnym charakterze, jest także opracowany przez Zespół pod przewodnictwem Pani profesor Stanisławy Golinowskiej raport: „*Wyzwania Małopolski w kontekście starzenia się społeczeństwa. Podejście strategiczne*”. Dokument ten w sposób bardzo szczegółowy podejmuje temat wyzwań stojących przed starzejącym się społeczeństwem naszego województwa, co ważne - został poprzedzony gruntowną diagnozą (2009 -2010). Strategia ta jest silnie powiązana z koncepcją tzw. „srebrnej gospodarki”, dostrzegającej gospodarcze konsekwencje starzenia się populacji, ale w ich pozytywnym znaczeniu. Zasadniczym założeniem polityki senioralnej w Małopolsce zdefiniowanej w tym dokumencie jest integracja działań na rzecz osób starszych oraz promowanie właśnie koncepcji „srebrnej gospodarki” jako szansy na rozwój dla Małopolski. Tak pojmowana strategia ukierunkowana na potrzeby starzejącej się populacji jest przyjazna wszystkim grupom ludności, wpływa na poprawę jakości życia w regionie. Dokument ten zawiera cały szereg bardzo precyzyjnych wniosków i rekomendacji, promujących małopolską strategię „srebrnej gospodarki”.

Stanowi on jedną z podstaw wspomnianych Programów Strategicznych. Spośród 10 opracowywanych Programów Strategicznych w co najmniej 4 odnajdujemy bezpośrednie odniesienie do polityki senioralnej w Małopolsce. Są to:

- Program Strategiczny *Włączenie Społeczne* (jednostka odpowiedzialna: Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej)
- Program Strategiczny *Kapitał Intelktualny i Rynek Pracy* (jednostka odpowiedzialna: Wojewódzki Urząd Pracy w Krakowie)
- Program Strategiczny *Dziedzictwo i Przemysły Czasu Wolnego* (jednostka odpowiedzialna: Departament Edukacji, Kultury i Dziedzictwa Narodowego UMWM)
- Program Strategiczny *Ochrona Zdrowia* (jednostka odpowiedzialna: Departament Zdrowia i PUMWM).

Celem pierwszego z Programów: *Włączenie Społeczne* jest integracja polityki społecznej w Małopolsce. Pośród pięciu priorytetów, w ramach których realizowane będą działania, priorytet 4. *Wdrożenie regionalnej strategii działań w kontekście starzenia się społeczeństwa* bezpośrednio odnosi się do osób starszych. Podstawowe założenia priorytetu koncentrują się wokół podniesienia jakości i dostępności opieki nad osobami starszymi, tak, by wydłużyć czas w którym osoby starsze mogą pozostać we własnym środowisku, oraz wspieranie aktywności osób starszych i przeciwdziałanie stereotypom. Realizacja założeń Programu odbywać się będzie poprzez realizację konkretnych działań, takich jak rozwijanie infrastruktury dziennych domów pomocy dla osób starszych w środowiskach lokalnych czy wsparcie rodzin i opiekunów osób starszych przebywających poza systemem stacjonarnym.

W planach jest m.in. opracowanie i wdrożenie małopolskiego projektu „Akademia Opiekuna Seniora”, który zakłada takie aktywności jak edukacja, poradnictwo czy grupy wsparcia. W zakresie wspierania aktywności seniorów Program przewiduje m.in. wsparcie (także finansowe) dla wszelkich inicjatyw oraz działań edukacyjnych dla dobrej starości. W Programie mocno podkreśla się też rolę organizacji pozarządowych jako ważnego partnera w realizacji działania, podobnie jak instytucji kultury.

Bezpośrednie odniesienie do wyzwania, jakim jest starzenie się populacji naszego regionu znajdziemy również w trzech pozostałych wymienionych Programach. W pierwszym z nich zapisano priorytet 4. *Rozwój mechanizmów uczenia się przez całe życie*, który kładzie szczególny nacisk na wsparcie rozwoju Uniwersytetów Trzeciego Wieku. W kolejnym Programie zapisano 2 priorytety, dotyczące wprost sytuacji osób w dojrzałym wieku: Priorytet 2. *Pobudzanie kreatywności oraz wzrost dostępu do oferty czasu wolnego* oraz Priorytet 4. *Od zdrowego stylu życia do mistrzostwa sportowego*. W obu mowa jest o działaniach na rzecz włączenia społecznego środowisk zagrożonych wykluczeniem w tym m.in. seniorów - poprzez szeroko rozumiany udział w kulturze oraz aktywność fizyczną. Z kolei w Programie *Ochrona Zdrowia* zapisano priorytet 3. *Holistyczne podejście do opieki medycznej nad osobami starszymi*, zakładający szereg konkretnych działań, jak np. utworzenie w Małopolsce Medycznego Centrum Wieku Dojrzałego.

Warto jednocześnie zauważyć, że w dokumencie towarzyszącym wdrażaniu SRWM pn. „*Plan zarządzania Strategią Województwa Małopolskiego 2011-2020*” założono racjonalność przy opracowywaniu programów strategicznych, przejawiającą się w stwierdzeniu, że „nie

Projekt „Aktywny senior – najlepszy rzecznik swoich społeczności” jest współfinansowany ze środków Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej w ramach Rządowego Programu na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych na lata 2012-2013

każda polityka regionalna prowadzona przez Województwo musi być odzwierciedlona w programach”¹⁴. Zapis taki można by zinterpretować jako potencjalną możliwość podejmowania w polityce regionalnej innych, niż tylko zapisane w Programach, inicjatyw adekwatnych do pojawiających się potrzeb, takich jak np. osobny program na rzecz osób starszych. Trzeba pamiętać, że aktualnie nie funkcjonuje taki program ani na poziomie województwa, ani na szczeblach lokalnych samorządów, natomiast kierunki małopolskiej polityki senioralnej wyznaczane są przez opisane powyżej dokumenty strategiczne.

W poprzednich latach w Małopolsce zostały przyjęte oraz zrealizowane dwa wojewódzkie programy dotyczące starości: *Wojewódzki Program Polityki i Pomocy wobec Starości na lata 2001-2003* oraz *Wojewódzki Program Polityki i Pomocy Społecznej wobec Starości na lata 2004 – 2006*, poprzedzone w 2000 roku realizacją pierwszego pilotażowego programu na rzecz osób starszych. Koordynatorem programów był każdorazowo Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Krakowie. Obecnie oparciu o założenia poprzednich programów realizowany jest przez ROPS projekt pn. „Aktywni seniorzy”¹⁵.

Rada seniorów w województwie małopolskim

W Małopolsce dotychczas nie została również powołana Wojewódzka Rada Seniorów, pamiętać jednak trzeba, że w perspektywie kraju przy samorządach działa obecnie jedynie ok. 27 takich rad. Z dostępnych informacji wynika, że spośród małopolskich samorządów to Oświęcim jest liderem w podejmowaniu tej inicjatywy. Od lutego 2012 roku przy prezydencie miasta działa Oświęcimska Rada Seniorów. Pierwszym zadaniem Rady ma być opracowanie raportu z realizacji zadań na rzecz osób starszych w różnych obszarach życia społecznego. Należy mieć nadzieję, że zgodnie z ogólnopolską tendencją zwiększania reprezentacji seniorów i tworzenia strategii dedykowanych dla tej grupy społecznej, także w Małopolsce sukcesywnie powstawać będą rady seniorów, będące najlepszym rzecznikiem swoich środowisk, a także głosem opiniującym wszelkie działania podejmowane w ramach polityki senioralnej.

¹⁴ Źródło: *Plan zarządzania Strategią Województwa Małopolskiego 2011-202*, str. 5

¹⁵ Źródło: www.rops.krakow.pl

Projekt „Aktywny senior – najlepszy rzecznik swoich społeczności” jest współfinansowany ze środków Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej w ramach Rządowego Programu na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych na lata 2012-2013

W kontekście rozpatrywania miejsca seniorów w wojewódzkich dokumentach planistycznych trzeba też wspomnieć o konsultowanym obecnie „*Wieloletnim programie współpracy Województwa Małopolskiego z organizacjami pozarządowymi i innymi podmiotami prowadzącymi działalność pożytku publicznego na lata 2013-2017*”. W jego treści w ramach określania priorytetowych zadań publicznych zawarto zapis w obszarze 10.: „działalność na rzecz osób w wieku emerytalnym”¹⁶ Jak wszystkie inne dokumenty planistyczne, również cytowany „*Wieloletni Program...*” wpisuje się w nadrzędny wojewódzki dokument strategiczny, jakim jest „*Strategia Rozwoju Województwa Małopolskiego 2011-2020*”.

Kto w województwie zajmuje się systemowymi działaniami na rzecz seniorów...

Na poziomie województwa systemowymi działaniami na rzecz seniorów zajmuje się Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Krakowie (ROPS). Działa on w strukturze Samorządu Województwa Małopolskiego, a jego zadaniem jest kreowanie regionalnej polityki społecznej. Aktualnie, jak wspomniano powyżej, ROPS odpowiada za opracowanie Programu Strategicznego *Włączenie Społeczne*, który w znaczącej części poświęcony jest właśnie tematyce osób starszych i jest odpowiedzią na wyzwanie, jakie stawia proces starzenia się populacji województwa.

Ponadto, w ramach realizacji działań systemowych od 2001 r. ROPS wdraża w domach pomocy społecznej na terenie województwa projekt pn. „*Reorganizacja domów pomocy społecznej w oparciu o model duński*”. Najważniejszym celem projektu jest poprawa jakości życia mieszkańców w domach pomocy społecznej, głównie poprzez system szkoleń pracowników tych jednostek.

Innym działaniem systemowym jest projekt „*Pomocna dłoń pod bezpiecznym dachem*” – dedykowany m.in. małopolskim domom pomocy społecznej sprofilowanym na osoby w podeszłym wieku, w celu podniesienia jakości życia seniorów poprzez waloryzację bazy infrastrukturalnej, doposażenie jednostek w sprzęt oraz profesjonalizację usług ich personelu. Działaniem ROPS na rzecz osób starszych w zakresie poprawy dostępu do informacji jest także systematyczne wydawanie publikacji poświęconych tej tematyce, takich jak m.in.

¹⁶ Źródło: *Wieloletni program współpracy Województwa Małopolskiego z organizacjami pozarządowymi i innymi podmiotami prowadzącymi działalność pożytku publicznego na lata 2013-2017*, str.15
Projekt „*Aktywny senior – najlepszy rzecznik swoich społeczności*” jest współfinansowany ze środków Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej w ramach Rządowego Programu na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych na lata 2012-2013

„*Mapa pomocy osobom 50+ i ich rodzinom. Informator o uprawnieniach, ulgach i usługach*”, i wiele innych. W bieżącym roku ukazuje się kolejny poradnik: „*Mapa pomocy osobom starszym. Metody pracy z seniorami*”.

ROPS w Krakowie od wielu lat diagnozuje sytuację seniorów w Małopolsce, m.in. poprzez organizowanie dyskusji fokusowych z przedstawicielami różnorodnych środowisk działających na rzecz osób starszych (ngo, UTW, instytucje), czego efektem jest wypracowanie rekomendacji i wskazanie kierunków działań. Ważnym elementem polityki senioralnej są również organizowane licznie konferencje i seminaria. W tym roku po raz pierwszy odbył się w dn. 15-16 listopada Małopolski Kongres Polityki Społecznej pn. „*(Nie)czekając na starość – wyzwania dla polityki społecznej w obliczu demograficznych przemian*”, poświęcony wyzwaniom, jakie dla polityki społecznej niesie starzenie się społeczeństwa, w tym kwestie związane z wykluczeniem społecznym osób starszych oraz przeciwdziałaniem temu zjawisku. Kongres wpisywał się w założenia Europejskiego Roku Solidarności Międzypokoleniowej.

ROPS jest też realizatorem inicjatyw województwa małopolskiego podejmowanych na rzecz osób starszych, szczególnie opartych na idei solidarności międzypokoleniowej. W roku 2012 zorganizowano konkurs *ofert na realizację zadań publicznych z obszaru pomocy społecznej, w tym działań na rzecz osób starszych, w tym polegających na wsparciu prowadzenia Uniwersytetów Trzeciego Wieku*. W ramach konkursu samorząd województwa dofinansował 27 projektów na łączną kwotę 500 tys. zł.

Duże znaczenie dla szerokiej promocji aktywnych postaw na emeryturze mają organizowane przez ROPS konkursy. W 2006 zapoczątkowano, kontynuowany do dziś i cieszący się coraz większym prestiżem i zainteresowaniem środowiska seniorów, *Małopolski Plebiscyt „POZA STEREOTYPEM” - Senior Roku* - czyli głosowanie na najbardziej aktywnych, nieszablonowych seniorów z terenu województwa małopolskiego. To jedyna taka inicjatywa w kraju.

Kolejna z akcji dorocznie organizowanych przez ROPS pn. „*Miejsce przyjazne seniorom*”, ma na celu promowanie miejsc użyteczności publicznej, które nastawione są na potrzeby i możliwości osób starszych i posiadają specjalne oferty kierowane do tej grupy wiekowej. Laureaci zostają wyróżnieni specjalnym certyfikatem podczas uroczystej Gali. Akcja

Projekt „Aktywny senior – najlepszy rzecznik swoich społeczności” jest współfinansowany ze środków Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej w ramach Rządowego Programu na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych na lata 2012-2013

realizowana jest w oparciu o porozumienie o współpracy na rzecz poprawy sytuacji osób starszych, zawarte w 2011 r. między Gminą Miejską Kraków i Województwem Małopolskim.

Inną ciekawą inicjatywą w 2012 r. było ogłoszenie przez ROPS małopolskiego konkursu dla dzieci, młodzieży i seniorów w ramach obchodów Europejskiego Roku Aktywności Osób Starszych i Solidarności Międzypokoleniowej 2012 pt. „*Pasja łączy pokolenia*”. Główną ideą konkursu jest twórcza integracja pokoleń. Do konkursu wpłynęły 174 prace z całej Małopolski, a 10 grudnia 2012 ogłoszono wszystkich laureatów¹⁷.

Innowacyjnym projektem medialnym, na skalę województwa, była kampania społeczna pn. „*Wiekowe zajawkowe*” (zainspirowana wynikami badań dr A. Zawady, wg których aż 52% uczniów i studentów ma negatywne postawy wobec seniorów i starości). Celem kampanii jest uwrażliwienie młodego pokolenia na potrzeby osób starszych, wzmocnienie solidarności międzypokoleniowej oraz poprawa relacji młodzieży z osobami starszymi. Grupą docelową byli studenci krakowskich uczelni. Niestandardowość kampanii polega na pomysłe wykorzystania nowoczesnych narzędzi komunikacji (m.in. facebook, film promocyjny, citylighty), atrakcyjnego słownictwa („Córuś, lubisz *vintage*?”), a kampanię skoncentrowano w Internecie. W ramach działań została zrealizowana akcja ambientowa, polegająca na pozostawieniu konfitur przygotowanych przez fikcyjną „babcię” odwiedzającą „wnuczka” w akademiku, wraz z wiadomością. Kampania, prowadzona w okresie pomiędzy 16.11.12 a 23.12.12, odniosła medialny sukces, jej zasięg objął blisko 1,7mln osób, zainteresowały się nią TV Kraków, Radio Kraków oraz wiele portali internetowych¹⁸.

Aktywność seniorów w województwie małopolskim

Jedną z najpopularniejszych form organizowania się osób starszych w naszym województwie są *Kluby Seniora*, które najczęściej są inicjatywą oddolną starszych mieszkańców, a ich działalność prowadzona jest przy domach kultury, parafiach czy spółdzielniach mieszkaniowych. Ich głównym celem jest szeroko rozumiana aktywizacja i integracja seniorów, chcących wspólnie działać i spędzać czas, służąca tworzeniu i podtrzymywaniu więzi społecznych. Według analizy ROPS przeprowadzonej w 2009 r. na potrzeby

¹⁷ Źródło: www.rops.krakow.pl

¹⁸ Źródło: www.facebook.com/WiekoweZajawkowe

Projekt „Aktywny senior – najlepszy rzecznik swoich społeczności” jest współfinansowany ze środków Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej w ramach Rządowego Programu na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych na lata 2012-2013

zaktualizowania bazy adresowej instytucji działających na rzecz seniorów, funkcjonuje ich w naszym województwie 51 (brak aktualnych danych: na dzień dzisiejszy jest ich prawdopodobnie znacznie więcej), głównie w dużych miastach, w tym przoduje Kraków¹⁹.

W ostatnich latach nastąpił dynamiczny rozwój *uniwersytetów trzeciego wieku (UTW)* w Małopolsce. Według najnowszych danych aktualnie działa ich już 37 (lipiec 2012), z tego aż 9 w Krakowie.²⁰ Najstarszym w województwie Małopolskim jest Jagielloński Uniwersytet Trzeciego Wieku. Działa w tradycyjnej formule francuskiego modelu UTW, nastawionej na kontynuację edukacji na poziomie wyższym i rozwój intelektualny słuchaczy. Inne krakowskie uczelnie organizują UTW w podobnej formule. Jednocześnie, często poza stolicą regionu, rozwijają się uniwersytety, także takie, które przypominają bardziej uniwersytety ludowe, zakładane przez organizacje pozarządowe, religijne, samorządy lokalne i instytucje socjalne, które nastawione są nie tylko na edukację, a w równej mierze na poprawę jakości życia osób w starszym wieku, poprzez uczestnictwo w zdobywaniu nowej wiedzy oraz twórcze organizowanie wolnego czasu, a niekiedy także wzajemną pomoc. Mimo tak dynamicznego rozwoju, nadal sieć uniwersytetów trzeciego wieku nie pokrywa mapy województwa (na terenie 6 powiatów nie działają jeszcze UTW), a liczba chętnych do korzystania cały czas przekracza liczbę dostępnych miejsc²¹.

Warto dodać, że w Małopolsce z inicjatywy sądeckiego UTW powstała koncepcja utworzenia ogólnopolskiej Federacji Stowarzyszeń UTW. Działa z powodzeniem od 2007 r., a jej głównym celem jest konsolidacja środowisk uniwersytetów zarówno na poziomie wojewódzkim, jak i na poziomie kraju. Do jej zadań należy także doradztwo, pomoc w poszukiwaniu źródeł dofinansowania, a także reprezentowanie środowiska UTW w kontaktach z władzami czy uczelniami wyższymi²². Federalizacja UTW jest bardzo dobrym przykładem skuteczności sieciowania działań podejmowanych przez samych seniorów na rzecz przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu. Federacja jest także organizatorem, corocznego już, *Małopolskiego Forum UTW*, w czasie którego poruszane są tematy związane z działalnością UTW w naszym regionie. Ponadto począwszy od 2009 roku, w ramach dorocznego *Forum Ekonomicznego* w Krynicy, działa *Forum III Wieku*, którego głównym

¹⁹ Źródło: www.rops.krakow.pl

²⁰ Źródło: www.rops.krakow.pl

²¹ Źródło: *Ocena zasobów pomocy społecznej województwa małopolskiego*, „Małopolskie Obserwatorium Polityki Społecznej – Etap I”, Kraków 2012, str.38

²² Źródło: *Wyzwania Małopolski w kontekście starzenia się społeczeństwa. Podejście strategiczne*, Małopolskie Studia Regionalne nr 2-3/19-20/2010, str.71

Projekt „Aktywny senior – najlepszy rzecznik swoich społeczności” jest współfinansowany ze środków Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej w ramach Rządowego Programu na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych na lata 2012-2013

organizatorem jest Samorząd Województwa Małopolskiego, we współpracy właśnie z Ogólnopolską Federacją Stowarzyszeń Uniwersytetów Trzeciego Wieku oraz m.in. środowiskami naukowymi, Ministrem Pracy i Polityki Społecznej i Rzecznikiem Praw Obywatelskich. Misją Forum jest zwrócenie uwagi na wyzwania, przed jakimi stoi świat, a w szczególności Europa, w kontekście starzejącego się społeczeństwa²³. Federacja, mająca swoją siedzibę w Nowym Sączu, jest bardzo aktywna w podejmowaniu kolejnych inicjatyw, także we współpracy z władzami wojewódzkimi, m.in. w bieżącym roku realizuje dwa duże projekty: „*Małopolska Seniorom - aktywny styl życia osób 50+*”, realizowany przy wsparciu finansowym Województwa Małopolskiego, czy też projekt pn.: „*Nowoczesne finanse przyjazne seniorom*” dofinansowany ze środków Narodowego Banku Polskiego²⁴.

Przedstawiając formy aktywności osób starszych w Małopolsce, szczególnie w perspektywie zrzeszania się organizacji seniorskich w celu podejmowania jak najskuteczniejszych działań pomocowych dla tej grupy mieszkańców, trzeba wymienić tak ważną organizację pozarządową jak *Polski Związek Emerytów, Rencistów i Inwalidów (PZERI)*. Jest to największa organizacja emerycko-inwalidzka w Polsce. Małopolska podzielona jest na 3 okręgi: krakowski, tarnowski i nowosądecki, w których działają zarządy rejonowe i liczne koła, liczy w sumie ok. 200 podmiotów. PZERI w ramach swoich zadań statutowych wspiera osoby starsze, ubogie, samotne, ale także organizuje wolny czas swoim członkom współpracy z organizacjami, klubami seniora czy ośrodkami kultury²⁵.

Poza wymienionymi w Małopolsce działa bardzo wiele organizacji pozarządowych, których codzienna aktywność odbywa się w obszarach związanych z potrzebami osób starszych, takich jak edukacja, ochrona zdrowia, kultura czy turystyka (jednak brak pełnych danych na ten temat). Ponadto małopolskie ngo są organem założycielskim i współwłaścicielem wielu instytucji usług społecznych, jak zakłady opieki zdrowotnej, uniwersytety trzeciego wieku, kluby seniora czy domy pomocy społecznej²⁶.

Obecnie dominującym podejściem w organizowaniu opieki długoterminowej nad osobą w wieku podeszłym jest maksymalne wydłużenie czasu przebywania we własnym środowisku i pozostanie w domu. Taką możliwość dają dzienne domy pomocy, świadczące usługi

²³ Źródło: www.forumtrzeciegowieku.pl

²⁴ Źródło: www.federacjaautw.pl

²⁵ Źródło: *Mapa pomocy osobom starszym*, Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Krakowie, Kraków 2011, str.22

²⁶ Źródło: *Wyzwania Małopolski w kontekście starzenia się społeczeństwa. Podejście strategiczne*, Małopolskie Studia Regionalne nr 2-3/19-20/2010, str.76

Projekt „Aktywny senior – najlepszy rzecznik swoich społeczności” jest współfinansowany ze środków Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej w ramach Rządowego Programu na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych na lata 2012-2013

osobom samotnym - chorym, niepełnosprawnym wymagającym pomocy innych osób, w miejscu ich zamieszkania. Z tej perspektywy niekorzystnie wygląda sytuacja w Małopolsce – można powiedzieć, że w dobie zachodzących zmian demograficznych sieć usług opiekuńczych oparta o takie jednostki w zasadzie nie istnieje. Tego typu ośrodki wsparcia funkcjonują zaledwie w 3 powiatach Małopolski: w Krakowie (4 jednostki), Tarnowie i powiecie oświęcimskim. Łącznie działa 6 ośrodków tego typu w skali regionu²⁷.

Ponieważ ten rodzaj wsparcia dla osób starszych jest dotychczas w naszym województwie tak słabo rozwinięty, a jednocześnie uznawany za niezwykle korzystny i potrzebny, warto podkreślić znaczenie działalności Miejskiego Dziennego Domu Pomocy Społecznej (MDDPS) w Krakowie. MDDPS działa na podstawie ustaw: o pomocy społecznej, o samorządzie gminnym, o finansach publicznych oraz uchwały Rady Miasta Krakowa. Współpracuje z Radami Dzielnic realizując zadania priorytetowe i powierzone. W skład Jednostki wchodzi w praktyce 12 placówek na terenie miasta, w tym Kluby Seniora funkcjonujące jako filie MDDPS. Celem Jednostki jest wykonywanie zadań z zakresu pomocy społecznej przez udzielanie świadczeń zapewniających dzienną pomoc osobom objętym opieką, w tym osobom w wieku emerytalnym, osobom niepełnosprawnym, o zmniejszonej sprawności psychoruchowej – w praktyce oznacza to, że zdecydowaną większość podopiecznych stanowią seniorzy. W MDDPS można skorzystać m.in. z usług opiekuńczych, terapii zajęciowej, usług rehabilitacyjnych, posiłków. Co niemniej ważne – zajęcia umożliwiają także zaspokojenie potrzeb towarzyskich, rekreacyjno – kulturalnych czy duchowo – religijnych. Średnio miesięcznie ze świadczonej pomocy w r. 2011 korzystało 1 293 osób²⁸. Oprócz MDDPS na terenie Krakowa działają jeszcze 3 (z 6 w Małopolsce) DDP, funkcjonujące jako Ośrodki Wsparcia dla Osób Starszych, prowadzone przez organizacje pozarządowe.

²⁷ Źródło: *Ocena zasobów pomocy społecznej województwa małopolskiego*, „Małopolskie Obserwatorium Polityki Społecznej – Etap I”, Kraków 2012, str.30-31

²⁸ Źródło: *Sprawozdanie z realizacji działalności jednostki budżetowej Miejski Dzienny Dom Pomocy Społecznej w Krakowie I – XII 2011 r.*
Projekt „Aktywny senior – najlepszy rzecznik swoich społeczności” jest współfinansowany ze środków Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej w ramach Rządowego Programu na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych na lata 2012-2013

Seniorzy lokalnie

Na poziomie powiatów i gmin, problematyka starzejącego się społeczeństwa, problemów osób starszych podejmowana jest zazwyczaj w ramach przyjmowanych lokalnie (gminnych i powiatowych) *strategii rozwiązywania problemów społecznych*. Są one istotnym instrumentem planowania działań polityki społecznej, wymagającymi współdziałania z podmiotami innymi niż jednostki organizacyjne pomocy społecznej, w tym z jednostkami III sektora. W 2012 r. strategia rozwiązywania problemów społecznych funkcjonowała w 175 ze 179 gmin oraz we wszystkich 19 powiatach i 3 miastach na prawach powiatów²⁹.

Dotychczas problemy ludności w wieku starszym są identyfikowane przede wszystkim jako jeden z istotnych problemów społecznych. Stąd też często są one wprost ujmowane jako lokalnie kluczowe kwestie społeczne w zapisach strategii, wraz z rozpisaniem celów strategii na rzecz poprawy sytuacji seniorów, kierunkami pomocy czy określeniem realizatorów tego zadania, natomiast najczęściej nie idzie za tym stworzenie odrębnego programu, poświęconego wyłącznie tej grupie mieszkańców.³⁰

Działania podejmowane lokalnie na rzecz seniorów

Z dostępnych danych wynika, iż w Małopolsce aktualnie nie istnieją lokalne programy na rzecz seniorów. Pamiętać należy także, że wszelkie lokalne strategie i programy, w znaczeniu działań zawartych w poszczególnych obszarach priorytetowych, w tym interesujących nas działań na rzecz pomocy osobom starszym, swoje uzasadnienie mają w „*Strategii Rozwoju Województwa Małopolskiego*”:

Zadania dotyczące działań na rzecz osób starszych realizowane są także na podstawie wymaganych *ustawą o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie* lokalnych *programów współpracy samorządów z organizacjami pozarządowymi* na rzecz realizacji

²⁹ Źródło: *Ocena zasobów pomocy społecznej województwa małopolskiego*, „Małopolskie Obserwatorium Polityki Społecznej – Etap I”, Kraków 2012, str.33

³⁰ por. np. Strategia Rozwiązywania Problemów Społecznych Powiatu Oświęcimskiego na lata 2008-2015, źródło: http://bip.powiat.oswiecim.pl/upload/strategia_prob_spol_3ece8c.pdf

Projekt „Aktywny senior – najlepszy rzecznik swoich społeczności” jest współfinansowany ze środków Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej w ramach Rządowego Programu na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych na lata 2012-2013

zadań publicznych. Problematyka osób starszych w kontekście lokalnym może być ujęta – i najczęściej jest – w zdefiniowaniu celów głównych lub szczegółowych programu współpracy, czy priorytetowych zadań publicznych. Takie rozwiązanie bardzo często daje możliwość włączenia się organizacji pozarządowych w systemowe myślenie o realizacji działań na rzecz osób starszych rozumianych jako element wykonywania zadań publicznych przez lokalny samorząd. Tym samym daje formalne podstawy organizacjom pozarządowym, działającym w imieniu lub na rzecz seniorów, do zwiększania i wzmacnianie udziału mieszkańców Małopolski we współpracy z samorządem w kreowaniu i realizacji usług publicznych zmierzających do zmiany świadomości, poprawy warunków i jakości życia seniorów, zwiększenia ich uczestnictwa w życiu społecznym w regionie. Organizacje korzystają z tych możliwości, m.in. poprzez uzyskiwanie dofinansowań swojej działalności z budżetów samorządów województwa.

Jednym z przykładów w Małopolsce mogą być programy współpracy Gminy Miejskiej Kraków z organizacjami pozarządowymi: zarówno przyjmowany corocznie *„Program Współpracy Gminy Miejskiej Kraków z Organizacjami Pozarządowymi”*, jak i *„Wieloletni Program Współpracy Gminy Miejskiej Kraków z Organizacjami Pozarządowymi na lata 2012-2014”*. Programy te są realizacją wizji miasta określonej w Strategii Rozwoju Krakowa, są konsultowane z organizacjami pozarządowymi, a jednocześnie stanowią fundament dla budowy systemu współpracy administracji samorządowej i organizacji obywatelskich, także w obszarze szeroko rozumianej problematyki seniorów w lokalnym społeczeństwie. W obydwu wymienianych programach znajdziemy zapisy odnoszące się pośrednio lub wprost do zadań planowanych w ramach lokalnej polityki senioralnej.

Na poziomie lokalnym ważnym działaniem, wdrożonym w 2012 roku przez Wojewodę Małopolskiego w celu zachęcenia samorządów do aktywizacji osób w podeszłym wieku, było zadanie pod nazwą *„Wspieranie osób w podeszłym wieku w integracji z młodzieżą”*, polegające na dofinansowaniu działalności nowopowstających (przy współpracy gminy z podmiotami pozarządowymi) ośrodków wsparcia. Zadaniem ww. ośrodków było prowadzenie działań o charakterze samopomocowym oraz wymiana i integracja międzypokoleniowa. W efekcie realizacji tego zadania w Małopolsce utworzono 26 ośrodków wsparcia dla osób w podeszłym wieku i młodzieży. Jednocześnie pozytywna ocena zadania za rok bieżący potwierdza potrzebę wspierania gmin w działaniach na rzecz osób starszych,

dlatego będzie ono kontynuowane w 2013 roku: 36 gmin złożyło wnioski o dofinansowanie zadania, w tym 26 chce kontynuować podjęte działania³¹.

Równoległe do realizacji powyższego zadania Małopolski Urząd Wojewódzki przeprowadził pilotażową diagnozę działań prowadzonych w województwie na rzecz osób starszych, na podstawie ankiety skierowanej do wszystkich gmin. Wstępna i cząstkowa analiza uzyskanych informacji pozwala stwierdzić, że w opinii ok. 40% gmin, które udzieliły odpowiedzi, na ich terenie funkcjonuje jakiś ośrodek czy placówka działająca na rzecz osób starszych. W przypadku ok. 70% gmin są podejmowane działania, których celem jest integracja międzypokoleniowa lub udzielanie wsparcia osobom starszym. Niemal połowa gmin (45%) deklaruje, że organizowane są zajęcia lub spotkania, których celem jest nabycie przez osoby starsze umiejętności obsługi urządzeń związanych z nowoczesnymi technologiami w zakresie komunikacji.

Zdecydowanie najlepiej wygląda dostęp osób starszych do bezpłatnej prasy, książek i komputera w miejscu zamieszkania: niemal trzy czwarte gmin (ok.76%) zapewnia taką możliwość. Z danych przekazanych przez małopolskie gminy wynika także, że w okresie przed uruchomieniem ośrodków wsparcia różnorodnymi działaniami aktywizującymi było obejmowanych ok. 2 250 osób starszych na ich terenie³².

Na zakończenie warto przedstawić choćby kilka przykładów (ponieważ nie sposób zaprezentować wszystkich): inicjatyw, realizowanych projektów czy tzw. „dobrych praktyk”, które tworzą pejzaż działań seniorów lub na rzecz seniorów w Małopolsce.

Jednym z takich realizowanych przedsięwzięć jest *Akademia Aktywnego Seniora*. Głównym celem projektu jest poprawa jakości oferty edukacyjnej Sąddeckiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku o szereg nowych zajęć oraz rozszerzenie jego oferty na powiat limanowski i gorlicki. Projekt skierowany jest do osób powyżej 60 roku życia - mieszkańców Miasta Nowego Sącza, Powiatu Nowosąddeckiego, Powiatu Limanowskiego i Powiatu Gorlickiego. Realizowany jest przez Sąddecki UTW w okresie od 1 października 2012 do 31 maja 2013, pod nazwą: "Akademia Aktywnego Seniora - oferta edukacyjna Sąddeckiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku dla osób starszych, mieszkańców Sądecczyzny". Projekt dofinansowany ze

³¹ Na podstawie informacji: Wydział Polityki Społecznej MUW, grudzień 2012

³² Na podstawie informacji: Wydział Polityki Społecznej MUW, grudzień 2012

Projekt „Aktywny senior – najlepszy rzecznik swoich społeczności” jest współfinansowany ze środków Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej w ramach Rządowego Programu na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych na lata 2012-2013

środków Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej w ramach Rządowego Programu na Rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych (ASOS). Udział w projekcie jest dla seniorów bezpłatny³³.

Innym przykładem może być twórczy projekt zrealizowany przez Stowarzyszenie Willa Decjusza z Krakowa. Projekt SAGA zaplanowany został jako warsztaty kreatywności dla osób starszych: złożyły się na niego *warsztaty kreatywnego pisania*, spotkania *Salonu literackiego*, *kurs komputerowy* dla uczestników, *wizyta studyjna* w Małopolsce oraz zapoczątkowanie działalności *Klubu Saga*, opartego wyłącznie o pracę i zaangażowanie członków. Członkowie klubu zostali dodatkowo przeszkoleni w zakresie możliwości, jakie daje unijny program „Uczenie się przez całe życie” a w szczególności linia programowa „Grundtvig”, wspierająca edukację nieformalną i mobilność osób starszych w postaci udziału w warsztatach, wolontariatu międzynarodowego seniorów i dłuższych staży asystenckich. Cały projekt jest kompleksową propozycją Willi Decjusza służącą edukacji, integracji i aktywizacji osób starszych (50+) oraz wykorzystania wiedzy, kompetencji potencjału dla rozwoju najbliższego otoczenia i społeczności lokalnych. Projekt zrealizowano w okresie od połowy września do końca listopada 2012 r., przy wsparciu finansowym Województwa Małopolskiego³⁴.

Inicjatywą wartą zaprezentowania jest także działalność pozarządowej organizacji Stowarzyszenie *Akademia Pełni Życia* z Krakowa. Istnieje od ponad 10 lat, koncentruje się na edukacji seniorów, w tym czasie zrealizowała dla nich dziesiątki kursów językowych, komputerowych, warsztatów o różnorodnej tematyce oraz wiele dużych projektów. Aktualnie, co godne uwagi, Akademia realizuje także szereg projektów międzynarodowych, w ramach Projektów Partnerskich Programu Sektorowego Grundtvig "Uczenie się przez całe życie" (Lifelong Learning Programme - LLP), przekraczając tym samym granice nie tylko Małopolski, ale i Polski.³⁵

Opracowała: Joanna Noszka

Kraków 2012

³³ Źródło: www.sutw.pl

³⁴ Źródło: www.saga.villa.org.pl

³⁵ Źródło: www.apz.org.pl

Cytowane źródła:

1. *Raport z wyników w województwie małopolskim. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Urząd Statystyczny w Krakowie, 2012
2. *Strategia Rozwoju Województwa Małopolskiego 2011-2020*
3. *Województwo Małopolskie 2011*, Urząd Marszałkowski Województwa Małopolskiego Kraków 2011
4. *Ocena zasobów pomocy społecznej województwa małopolskiego*, „Małopolskie Obserwatorium Polityki Społecznej –Etap I”, Kraków 2012
5. *Rynek Pracy w Małopolsce. Aktywizacja zawodowa i integracja społeczna*, WUP w Krakowie, 2011
6. *Wyzwania Małopolski w kontekście starzenia się społeczeństwa. Podejście strategiczne*, Małopolskie Studia Regionalne nr 2-3/19-20/2010
7. *Prognoza ludności na lata 2008-2035*, GUS 2009
8. *System wsparcia dla osób starszych i chorujących psychicznie z oceny zasobów*, MOPS Kraków, 2011
9. *Plan zarządzania Strategią Województwa Małopolskiego 2011-202*
10. *Wieloletni program współpracy Województwa Małopolskiego z organizacjami pozarządowymi i innymi podmiotami prowadzącymi działalność pożytku publicznego na lata 2013-2017*
11. *Wieloletni program współpracy Województwa Małopolskiego z organizacjami pozarządowymi i innymi podmiotami prowadzącymi działalność pożytku publicznego na lata 2013-2017*
12. *Mapa pomocy osobom starszym*, Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Krakowie, Kraków 2011
13. *Sprawozdanie z realizacji działalności jednostki budżetowej Miejski Dzienny Dom Pomocy Społecznej w Krakowie I – XII 2011 r.*
14. Na podstawie informacji: Wydział Polityki Społecznej MUW, grudzień 2012
15. Rozmowa z Wiolettą Wilimską, dyrektorem Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej w Krakowie, <http://www.tvp.pl/krakow/aktywni-50/wywiady>
16. www.rops.krakow.pl
17. www.facebook.com/WiekoweZajawkowe
18. www.forumtrzeciegowieku.pl
19. www.federacjautw.pl

20. Strategia Rozwiązywania Problemów Społecznych Powiatu Oświęcimskiego na lata 2008-2015: http://bip.powiat.oswiecim.pl/upload/strategia_prob_spol_3ece8c.pdf
21. www.sutw.pl
22. www.saga.villa.org.pl
23. www.apz.org.pl.